

KORMÁNY GYULA

A Rétköz

Hajdan a vizek birodalma volt

Bevezetés

A Rétköz természeti, gazdasági-társadalmi sajátosságait tekintve a Felső-Tisza-vidék (Bereg-Szatmári síkság, Bodroghöz, Rétköz) egyik legegységibb sajátosságokkal rendelkező kistája. A terület mai elnevezése a XIX. század végére tehető. Korábban más névvel jelölték e vidéket.¹ Kuthy Lajos (1847) a XIX. század közepének ismert politikusa, ünnepelt novellistája a rétközi táj bemutatásánál „Rétság, Rét” tájnevet használta. Pesty Tibor² összeírásában (1862) szintén a „Rétság, Rét” elnevezéssel határozta meg a térség nevét. A tájegység első részletes leírásában Havas Sándor³ (1882) már Rétköz néven mutatja be a vidéket. Lászlóffy Woldemár⁴ *A Tisza* (1982) c. művében Vásárhely Pált idézve a következőket olvashatjuk: „a Rétközön vagy „Nagy-Réten” mintegy 30 helység határait minden nagyobb árvíz merőben elönti”. „Nagyláp” elnevezés olvasható Paleocapa olasz vízmérnök egyik térképén, de arról is van ismeretünk, hogy a helybeliek „Nagyret” néven emlegették. Kiss Lajos néprajztudós dolgozataiban (1929, 1961) következetesen Rétköznek nevezi a térséget.⁵ A helyi neve legelterjedtebben a „Rétság” volt, amin elsősorban a Tisza mentén elterülő nagyobb kiterjedésű vízjárta mocsaras, lápos, füves területet értettek. Ahol az ember lakta részek, települések a rétek, mocsarak környezetéből, a „rétságból” kiemelkedő magaslatokon, dombháton helyezkedtek el. Valószínű, hogy a fenti felszíni kép alapján nevezték el a térséget Rétköznek.

A tájegység elnevezése a XX. század közepétől földrajzi szakkönyvekben, atlaszokban, néprajzi, történelmi munkákban, a közéleti szóhasználatban egyaránt Rétköz.

Érdemes megemlítenünk azt, hogy a tájegységen belül is van olyan rész, amelyet a helyiek, környékeliek Rétköznek neveznek. Például Nagyhalász nyugati részén lévő területet, településrészt (a Kendergyár és környéke). Itt a vasútállomás is „Rétköz” néven működött 1905-től megszűnéséig (2012).

¹ KUTHY LAJOS: Hazai rejtelmek. II. A beszercei lápvidék. Budapest, 1906. 186.

² PESTHY FRIGYES: Helységnévtár, Szabolcs megye. 1864.

³ HAVAS SÁNDOR: Hazai és külföldi vadászrajzok. Budapest, 1882.

⁴ LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR: A Tisza. Budapest, 1982. 174.

⁵ KISS LAJOS: Földművelés a Rétközben. A Gróf Tisza István Tudományos Társaság 1929. évi február 19-én tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. 5.

E tanulmányban a Rétköz felszínének kialakulásával, majd a folyószabályozási és belvíz-mentesítési munkálatok eredményeivel, az itt élő népesség gazdasági tevékenységével, azok változásaival kívánunk foglalkozni. Rámutatva azokra a természeti, társadalmi-gazdasági hatásokra, okokra, amelyek szerepet játszottak a XVIII–XIX. század ősi életmód, tájhasználat megváltoztatásában.

Földrajzi helyzete, felszínének kialakulása

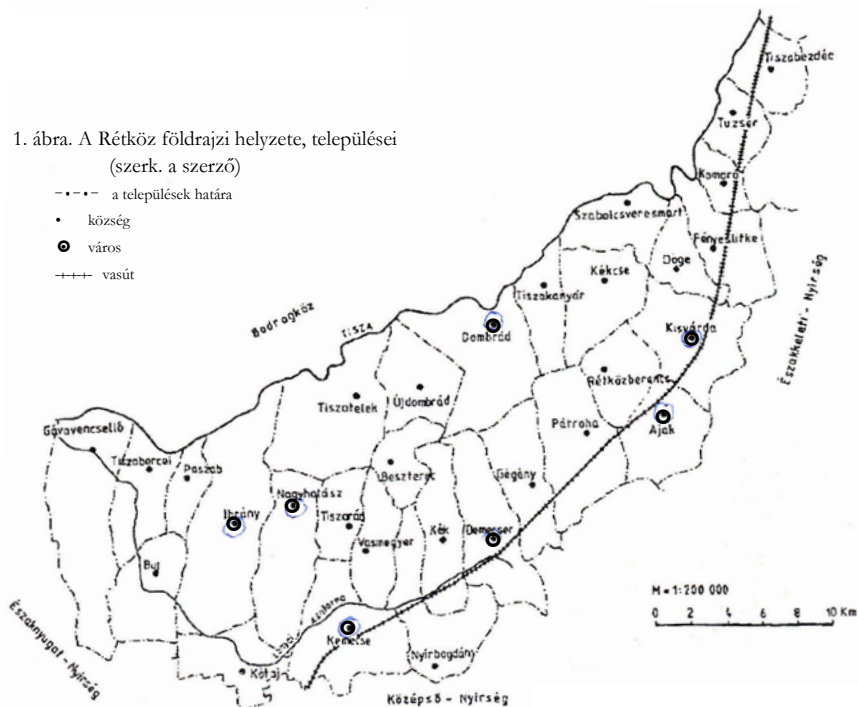
A Rétköz 540 négyzetkilométer kiterjedési területét északon a Bodrogtól a Tisza választja el, keleten és északkeleten az északkeleti Nyírség magas futóhomok formáival, délen és nyugaton a Közép-Nyírség löszös és futóhomokos területeivel határos. A Nyírségtől Tuzsér–Kisvárdá–Ajak–Demecser vonalában haladó Nyíregyháza–Záhony vasútvonala, illetve a megsüllyedt peremterületen futó Lónyay-főcsatorna mentén lehet elválasztani. A kistáj részben vagy egészben 30 település (7 város, 23 közepes nagyságú község) határát foglalja magába (1. ábra).

A Rétköz tengerszint feletti magassága 94–103 méter között változik, 100 méter fölé csak a keleti, déli és a nyugati határvonalak mentén emelkedik a homokbuckák felszín. A legmagasabb pontja Szabolcsveresmartnál a 127,8 m Messzelátó-hegy, tájképileg a Rétköz legszebb része.

1. ábra. A Rétköz földrajzi helyzete, települései

(szerk. a szerző)

- · - · - a települések határa
- község
- ⊙ város
- +++ vasút

A Rétköz nagyobbik része (mintegy 75–80 százalék) mentesített ártéri síkság (holtmedrekkel, öntésképződményekkel, tőzeges síkláppal), kisebb arányban (hozzávetőleg 21–25 százalék) a nyugati, a déli és a keleti peremterületei löszös síkság (löszös homokháttakkal), illetve futóhomokos hordalékkúp-síkság (kötött homokterületekkel) tájtypusba sorolható.

A Rétköz felszínfejlődését és a felszíni képződményeit, formáit a területen végzett kutatási eredmények alapján foglaljuk össze.⁶

A Rétköz morfológiai arculata, geológiai képződményei a pleisztocén, holocén időszakban lezajlott tektonikai mozgások, a folyóhálózat és a szél eróziós és akkumulációs munkája nyomán alakult ki.

A Nyírség és annak északi peremvidéke a Rétköz a pleisztocén végén (108–102 ezer évvel ezelőtt) még egységes hordalékkúp volt, nagyjából egy szinten (kb. 125–145 méter tengerszint felett) feküdtek, s vízfolyásuk lényegesen különbözött a maiától.⁷ Északról, északkeletről érkező vízfolyások (Tisza, Ős-Tapoly, Ondava, Laborc, Ung) keresztül folytak rajtuk és a legerősebben süllyedő Körös-vidék irányába tartottak (2. ábra). Jelentős változás a felső-pleniglaciális időszak közepén (28–13 ezer évvel ezelőtt) következett be, amikor a Bereg-szatzmári síkság, a Bodrogeköz és a Rétköz területe erőteljesen süllyedni kezdett. Ugyanakkor a Nyírség délkeleti része és az Ér-mellék emelkedett. Ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (20–22 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült. Ez a változás teljesen átalakította a két folyó futásirányát, s ennélfogva a két folyó szükségképpen északnyugat felé fordult, Bodrogeköz–Rétköz irányába. A Bodrogeközben és a Rétközben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az Északkeleti-Kárpátokból lefutó folyók vizét, s szállította a tokaji kapu kialakítása után az Alföld belseje felé.⁸ A szerkezeti mozgások a Rétköz felszínét mintegy 15–25 méterrel szállították lejjebb.⁹ A süllyedés mértéke egyes részekben nagyobb volt, mint a szomszédos Bodrogeközben, emiatt a mélyebbre került részei elvizenyősödtek, elmocharasodtak, megindult rajtuk az erőteljes lápképződés.

A Tiszának a Bodrogeközben és a Rétközben való megjelenése a korábbi vízhálózat teljes átalakítását eredményezte. A Nyírségen átfutó folyókat (Ős-Tapoly, Ondava, Laborc, Ung) a Bodrogeközben kanyargó Tisza befogadta, ennek következtében a Nyírség élő vízfolyás nélkül maradt. Ugyanakkor a Tisza először a Bodrogeközben (20–10 ezer év között), majd a Rétköz területén (9–5 ezer év között) kezdte meg a felszín nagyarányú átalakítását.¹⁰ Oldalozó eróziójával pusztította a pleisztocén végi felszíneket, nagy területeket borítva be saját üledékével. A folyó a holocén végére a homokfelszínnek (löszös homokkal fedett szélbarázdák, garmadák, maradéngerincek)

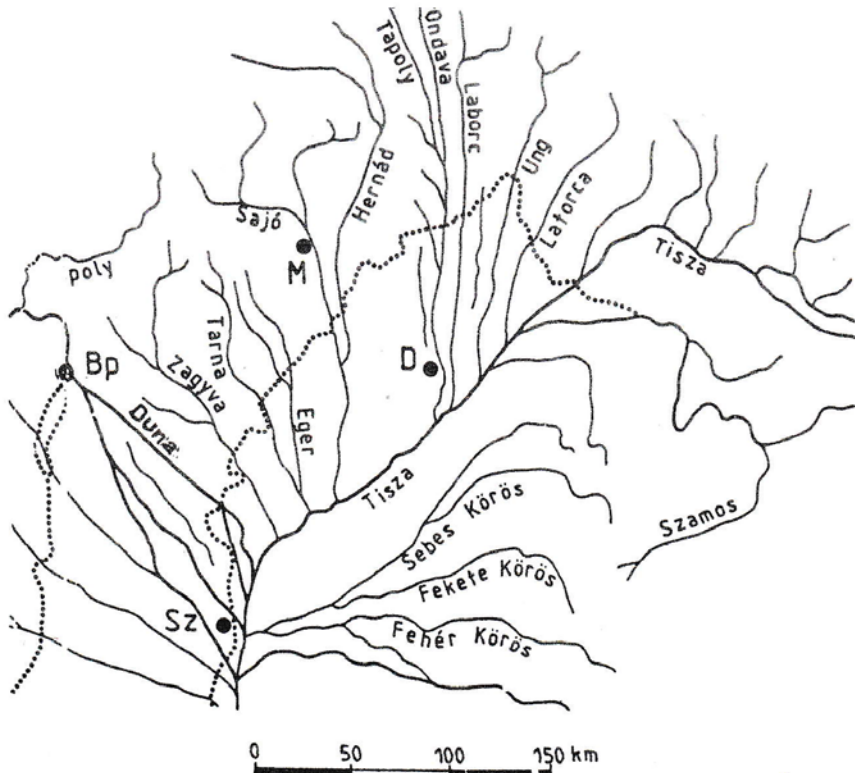
⁶ BORSY ZOLTÁN: A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák, V. köt. Budapest, 1961. [BORSY, 1961.], BORSY ZOLTÁN–FÉLEGYHÁZI ENIKŐ: A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs-szatzmári Szemle, 1982. 2. sz. 45–52. [BORSY–FÉLEGYHÁZI, 1982.], LÓKI JÓZSEF: Nyíregyháza természetföldrajzi képe. Szabolcs-Szatzmár-Beregi Szemle. 2007. 3. sz. 265–269. [LÓKI, 2007.]

⁷ BORSY ZOLTÁN: 1961. Uo.

⁸ LÓKI, 2007.

⁹ BORSY, 1961.

¹⁰ BORSY–FÉLEGYHÁZI, 1982. 9.

2. ábra. Az Alföld vízhalózata a negyedidőszak elején (70–80 ezer évvel ezelőtt)
Borsy Z. nyomán (1988)

nagy részét elpusztította, illetve szigetekre tagolta. A Tisza Dombrád–Tiszabercel közötti szakaszon végezte a legnagyobb pusztítást, 5–8 kilométeres sávban tette egyhangúvá a térséget. A legtöbb agyag-, iszap-, homoküledék a folyó mentén felhalmozódott, s ennek következtében folyóhátak képződtek.

A Tisza medre kevésbé volt állandó, a folyó gyakran feltöltötte medrét, s emiatt szeszélyesen változtatta futási irányát. Erről az elhagyott folyómedrek tanúskodnak, amelyek leginkább kisebb-nagyobb kiterjedésben Tiszakanyár–Paszab közötti területeken fordulnak elő a Tisza medrétől mintegy 10–15 kilométeres sávban. Az ősi észak–dél irányú mederszakaszok jól nyomon követhetők Dombrád, Beszterec, Pátroha, Nagyhalász határában.

A medrét szeszélyesen változtató Tisza a mai futási vonalát csak a holocén szubboreális fázisában, hozzávetőleg 5000–2500 év között foglalta el.¹¹ A Tisza elfoglalta ugyan az új medrét, de árvizeivel évről-évre hatalmas víztömeget juttatott a Rétköz területére, nagy mennyiségű iszapot, agyagot és homokot rakott le. A Tisza árvizeit csak növelte a Nyírség vízválasztójától (Téglás–Nyíradony–Nyírbátor–Hodász–Nyírmada–Vásárosna-

¹¹ Uo.

mény vonalától) északra eső területekről származó víz is. A vízgyűjtő medencévé alakult Rétköznek csaknem 70 százaléka elmocsarasodott, elláposodott. A láposodáshoz az is hozzájárult, hogy a folyó mellett fokozatosan épülő folyóhátak között rossz lefolyású területek alakultak ki, mivel a homokhátak megakadályozták az áradások után a vizek visszaáramlását a mederbe. A Tisza ismétlődő áradásai, a rossz lefolyási viszonyok csak növelték és állandósították a vízzel borított területeket. Az elöntések alól csak a homok-szigetek mentesültek, amelyeken az ember ősidők óta megtelepedett.

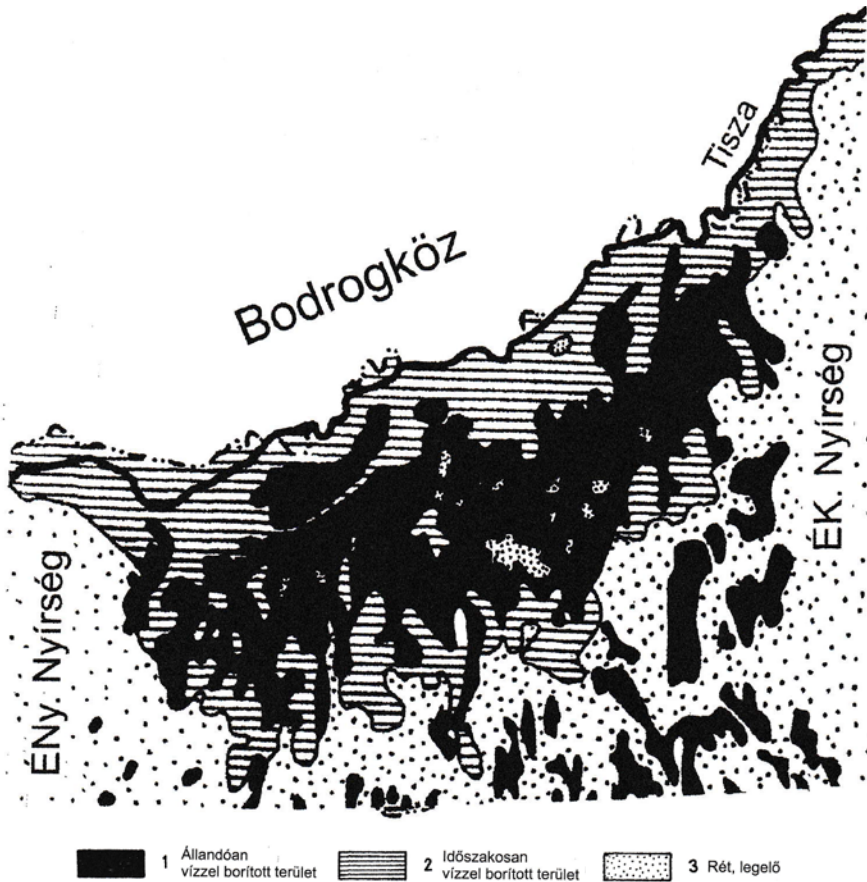
A Rétköz ősi, vízszabályozás előtti képe

A Rétköz hajdani, a XX. század előtti domborzati, vízrajzi, erdősültségi, településhálózati térszerkezetéről tudományos elemzéseken túl, korabeli térképek, neves utazók leírásai, szépirodalmi alkotások adnak valóság-hű ismereteket, melyek felhasználásával igyekszünk bemutatni a kistáj természeti, társadalmi-gazdasági sajátosságait, jellemzőit.

A Rétköz ősidők óta a XIX. század közepéig a vizek birodalma volt, őrizte az ősi táj képét (3. ábra). Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című munkájában¹² a rétközi táj bemutatása során, 1845-ben a következőket írta: „Zemplén és Szabolcs határaiban nyúlik el, mint egy óriási tengervíz, a besztercei lápvidék, melynek alakja, tere, terjedelme századokig, feneke, forrása, erei, mélységei s zátonyai a mai napig mérnökileg ismeretlenül maradtak, ... a Tisza öntése vette birodalmába a katlanszerű tájat. ... A roppant nádasok gazdag növényzetben díszlenek, mint annyi zöld tartomány.” Ő az utolsó szemtanú egyike, az ősi táj képét, pontos megfigyeléseit írói képességei jóvoltából az utókorra hagyta. Kiss Lajos kiváló néprajztudós igen személetesen tárja fel a Rétköz természetátalakító munkálatait előtti természeti állapotokat, viszonyokat. A Rétköz c. tanulmányában¹³ ezt olvashatjuk: „A Rétköz ... Hajdan 30, most részben, vagy egészben 28 község határát foglalja magába ez a mélyen fekvő terület, mely a Tisza évenkénti elöntésének helye volt, hova nemcsak a Tisza öntötte évezredek óta áradó vizét, de ide folyt a közel 50 méterrel magasabban fekvő Nyírség csapadékvize is hét völgyületen, miket még a talajvíz is táplált. Ez a sok víz annyira elárasztotta ezt a 142 444 holdnyi lapályt, hogy abból csak a többnyire a széleken keletkezett községek belterülete és határainak kisebb-nagyobb szigetei látszanak ki. A többi egy nagy láp, azaz náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt lassan mozgó víz, helyi néven rétság. Feneketlen mélységnek tartották ezt az óriási ősrétet. ... Nyáron, ha itt-ott visszahúzódott, elapadt a víz, tavasszal ismét kicsapott, a Rétköz olyan lett, mint a tenger. ... A vizeket mérföldekre kiterjedő nádrengetegek választották el egymástól, hellyel-közzel erdőkkel, bokrokkal tarkítva. A szárazföld az ún. szigetek egyharmadát sem tették ki a roppant rét birodalmának. ... Rejtelmes volt

¹² KUTHY LAJOS: *Hazai rejtelmek*. (A besztercei lápvidék) II. kötet, XXVIII. fejezet, 1906.

¹³ KISS LAJOS: *A Rétköz. Hódmezővásárhely, 1929. Csongrád megyei Levéltár 2. sz. fiókja. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1987. 1. sz. 68–81. [KISS LAJOS, 1981.]*

3. ábra. A Rétköz a vízszabályozás előtt

a rétség világa. Akármerre mentünk, csak nádat és vizet láthattunk, meg az eget.” Ugyanő arról is részletesen ír, milyen élete lehetett az itt élő népességnek. „A rétségben csak az idevaló pákász nép ismerte a járáskelest, más ember halálfia lett. A katonaszökevényeknek, meg a betyároknak itt volt biztos búvóhelyük. ... Száraz lábbal ritkán lehetett járni, még nagy szárazságban is. Csolnakon közlekedtek a csillogó vízü ereken és más vízi utakon. ... Árvízkor a lakodalmas menet is csolnakokban húzódott egyik faluból a másikba, így vitték a keresztelendőket a templomba, sőt még a halottakat is nyugvóhelyére.” A rétközi ember a Tisza áradásakor 60–70 kilométerre is elcsónakázott, leggyakrabban Hegyaljáig, sőt le Szegedig szállíthatta az árulnivalóit. A mai ember el sem tudja képzelni, milyen élet volt itt. Hihetetlennek látszik manapság, hogy ilyen mostoha környezetben éltek emberek.

Az 1816. évi kataszteri felmérés szerint a Rétköz területének 55,2 százalékát állandó (30,2%), és időszakos (25%) víz borította el, de voltak olyan települések, ahol az átlagnál jóval nagyobb hátrárész volt víz alatt (1. táblázat).

1. táblázat. Ártéri helyzetkép a rétközi településeken 1816-ban

Település	Vízrel borított terület						Ármentes terület		Összesen	
	állandóan		időszakosan		összesen		ha	%	ha	%
	ha	%	ha	%	ha	%				
Ajak	217	8,7	609	24,3	826	33,0	1678	67,0	2504	100
Beszterec	1279	84,4	151	9,9	1430	94,3	85	5,7	1515	100
Buj	483	15,4	245	7,8	728	23,2	2415	76,8	3143	100
Demecser	1358	36,5	990	26,6	2348	63,1	1373	36,9	3721	100
Dombrád	1630	31,2	3548	67,8	5178	99,0	51	1,0	5229	100
Döge	532	31,5	569	33,7	1101	65,2	586	34,8	1687	100
Fényeslitke	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gáva	55	1,6	867	25,4	922	27,0	2495	73,0	3417	100
Gégény	1366	57,0	402	26,8	1768	73,8	625	26,2	2393	100
Ibrány	3483	57,8	1531	25,5	5014	83,3	1008	16,7	6022	100
Kemecse	382	9,9	543	14,0	925	23,9	2951	76,1	3876	100
Kék	1027	46,9	476	21,7	1503	68,6	688	31,4	2191	100
Kékcse	950	40,5	340	14,5	1290	55,0	1056	45,0	2346	100
Kisvárd	1072	23,6	627	13,8	1699	37,4	2845	62,6	4544	100
Komoró	202	18,7	529	49,0	731	67,7	350	32,3	1081	100
Kótaj	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagyhalász	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nyírbogdány	150	4,3	152	4,4	302	8,7	3186	91,3	3488	100
Ontelek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Paszab	302	24,8	738	60,6	1040	85,4	177	14,6	1217	100
Pátroha	1529	39,7	527	13,7	2056	53,4	1796	46,6	3852	100
Rétközberencs	939	60,4	401	25,8	1340	86,2	216	13,8	1556	100
Rozsály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sz.-veresmart	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tiszabercel	1184	34,7	1329	39,0	2513	73,7	896	26,3	3409	100
Tiszakanyár	523	32,9	779	49,1	1302	82,0	285	18,0	1587	100
Tiszarád	456	49,2	70	7,5	526	56,7	401	43,3	927	100
Tuzsér	185	10,5	479	27,3	664	37,8	1091	62,2	1755	100
Vasmegyer	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vencsellő	17	0,6	130	5,0	147	5,6	2451	94,4	2598	100
Összesen	1921	30,2	16032	25,0	35353	55,2	28705	44,8	64058	100

Forrás: RÉFI OSZKÓ M. 1986.¹⁴ (– nincs adat)

A táblázat adatait értékelve a települések megoszlása a vízborítottság alapján a következő:

Az állandóan vízzel borított terület a határ több, mint 40 százalékát foglalja el. Ide tartozott: Beszterec, Gégény, Ibrány, Kék, Kékcse, Nagyhalász, Pátroha, Rétközberencs, Tiszarád. Az időszakos elöntések is tekintélyes nagyságúak voltak, mivel gyakran meghaladták a 10–20 százalékot. Ezek a települések a Rétköz középső részén helyezkednek el.

¹⁴ RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle. 1986. 1–2 sz. 241. [RÉFI OSZKÓ, 1986.]

A következő csoportba tartoztak azok a települések, ahol az állandó vízborítás 20–40 százalék között volt, de az időszakos elöntés a határ 20–70 százalékát veszélyeztette. Ilyen község volt: Dombrád, Döge, Kisvárdá, Komoró, Paszab, Tiszabercel, Tiszakanyár.

A harmadik csoportot a magasabban fekvő települések (a kistáj peremén) alkotják. Ezekben az ármentes terület aránya a legtöbb esetben meghaladja a 65–70 százalékot. Ajak, Buj, Gáva, Kemece, Kisvárdá, Kótaj, Nyírbogdány, Tuzsér, Vencsellő.

A mocsárból szigetként kiemelkedő települések lakóinak életét a mostoha környezet szabta meg. A szántóföld nagyon kevés volt, csupán a tavak, mocsarak között kisebb elszigetelt homokhátaikat, maradékgerinceket, valamint a Nyírség területéről félszigetszerűen benyúló homokbuckákat, homokhátaikat művelték. A rét és a legelő viszont jelentős területeket foglalt el, ezért az állattartás nagyobb szerepet játszott, mint a földművelés, s ezen kívül a halászat, vadászat is megélhetési forrást jelentett.¹⁵

A művelhető földterület művelési ágak szerinti megoszlása

A Rétköz XVIII. századi földhasznosítás megoszlásáról, térszerkezetéről Réfi Oszkó Magdolna kutatásai, a XIX. század művelésági megoszlásáról pedig a KSH adatai alapján juthatunk nélkülözhetetlen információkhoz (2. táblázat).¹⁶

2. táblázat. Művelési ágak arányainak változásai a Rétközben a XVIII–XIX. században

Művelési ág	1773		1852		1870		1883		1895	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Szántó	2953	–	31041	38,3	34967	55,6	45532	53,5	48177	59,5
Kert– gyümölcsös	124	–	–	–	1802	2,9	286	0,4	555	0,7
Szőlő	–	–	547	0,6	241	0,4	439	0,5	783	1,0
Rét	1020	–	10915	13,5	9867	15,7	11062	13,6	11088	13,7
Legelő	–	–	2902	3,6	4510	7,1	6117	11,2	6792	8,4
Nádas, halastó	–	–	15580	19,2	4343	6,9	2738	3,4	2695	3,3
Erdő	–	–	2458	3,0	1285	2,0	1761	2,2	2148	2,6
Mocsár	–	–	577	0,7	–	–	–	–	–	–
Vízzel borított terület	35353	55,2	12157	15,0	–	–	–	–	–	–
Egyéb művelés alól kivont terület	–	–	5706	6,1	5897	9,4	12394	15,2	8764	10,8
Összesen	–	–	81253	100	62912	100	81329	100	81004	100

Forrás: KSH, Réfi O. M.: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle. 1986. 1–2 sz. 236, 238, 242.

A táblázat adataiból egyértelműen kitűnik, hogy a népesség élelmiszer igényeit biztosító szántóterület a XVIII. század második felében háromezer hektár alatt van

¹⁵ IHRIG DÉNES: A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1993. VIZDOK. 281.

¹⁶ RÉFI OSZKÓ, 1986. Uo.

(2953 hektár), ami napjainkban Nagyhalász szántójával közel azonos nagyságú. A Rétközben a szántóterület nagysága, térbeli megoszlása egyenetlen, általában a peremterületek homokrészein kiterjedésük jelentős, arányuk eléri a 30–40 százalékot, míg a belső területeken, ún. „mocsárvidékeken” 10–15 százalék alatt marad. A mezőgazdasági földterület nagysága nem volt állandó az ármentesítés előtt. Jelentős mértékben változott az árvizek gyakoriságától függően. A Tisza árvizei által elborított területeket az árvíz levonulása után hol szántóként, hol legeltetéssel, illetve kaszálóként hasznosították. A szántóföldi terület csekélyisége eredményezte, hogy az 1700-as évek végén és az 1800-as évek elején kiirtották az erdős részeket, előbb kaszálónak és legelőnek használták, majd felszántották.¹⁷ A szántó után az ármentes területeken a rét- és a legelő részesedése a legnagyobb, 1773-ban 1020 ha. Szinte minden községben kisebb-nagyobb kiterjedésben és minőségi kategóriában megtalálható. Kaszálóként elsősorban a szigeteket, valamint a homokhátak lejtőit használták. A Kert évszázadok óta része a rétközi gazdaságok többségének. Ahol leginkább a család igényeit kielégítő zöldségféléket, kukoricát termesztettek. A nagyobb területű kertekben gyümölcsfát: almát, szilvát, körtét, diót, sárgabarackot is ültettek. A Rétköz hajdan bővelkedett erdőkben. A XIX. században viszont, főképpen a szántó javára történő erőteljes erdőirtás következtében a földterületnek csupán 2,5–3 százalékát borítja erdő. A tölgy mellett a leggyakoribb a nyárfa, a szilfa, gyertyán és a fűzfa.

A XVIII. században évszázadok hagyományait magában hordozó gazdálkodási formát, módszereket tovább örökítették a XIX. század derekáig, a nagy természetátalakító munkák elkezdéséig. Majd az ezt követő évtizedekben, az 1850-es évektől változik meg jelentősen a művelhető területek megoszlása, vele együtt a mezőgazdasági termelés szerkezete is.

Az 1852–55-ös kataszteri felmérés alapján készült művelésági megoszlás az árvízmentesítés befejezés előtti állapotokat rögzíti a 2. táblázat. Ekkor a szántók aránya 38,3 százalék, a XVIII. századvégi (1773) állapothoz képest több mint tízszeres (10,5) növekedést ért el. Ugyanakkor a szőlő 1,6 százalékkal, a rét 13,5 százalékkal, az erdő 3 százalékkal, a nádas-mocsár 19,9 százalékkal, a vízzel borított terület 15,0 százalékkal, a művelés alól kivett terület 6,1 százalékkal részesedett az összterületből. Ezek az arányok a terület egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes községek határainak művelési megoszlására. Ugyanis a művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részekben a rét, illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága.

A XIX. század második felében – fokozott ütemben – gyarapodott a művelési arányok eltolódása. 1895-re nagyjából már befejeződtek az ár- és belvízmentesítő munkálatok, az ősi ártereken hatalmas területek szabadultak fel, elsősorban a szántók gyarapodására, mely az összterületnek most már közel a 60 százalékát foglalja el. Ugyanakkor a nádas 19,2 százalékról 3,3 százalékra csökkent, a vízzel borított terület pedig eltűnt. A szántó mellett a legnagyobb arányt a rét (13,7%) és a legelő (8,4%) képviselte. Az erdő szerény mértékben (0,2–0,4 százalékkal) növekszik. A szőlő területe a kerttel együtt elérte az 1,7 százalékot.

¹⁷ KISS LAJOS, 1981. 68–81.

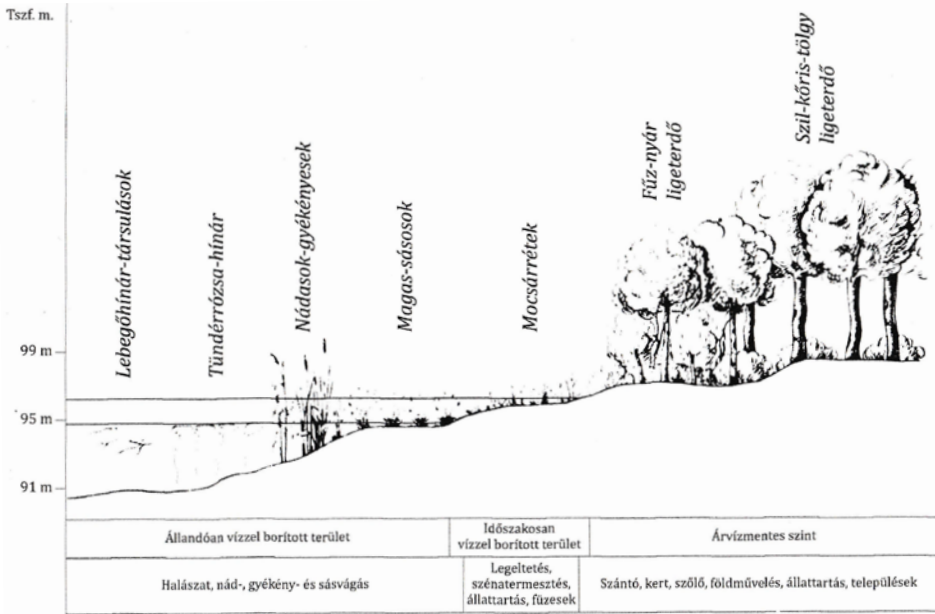
A tájhasználat sajátosságai

A rétközi vizes táj évszázadokon át az ember tájalakító és tájhasznosító tevékenysége ellenére jellegét megtartotta, drasztikusan nem változott. A tájat formáló vízzel az ember igyekezett a legharmonikusabban együtt élni, hiszen sorsa, fennmaradása ettől függött. Az itt élő népesség gazdasági tevékenységének alakításában, formálásában a víznek jelentős szerepe volt. *A gazdálkodás alapja* – hasonlóan más ártérben élő közösségekhez – *a réti tevékenység* (gyűjtögetés, halászat, vadászat, nádvágás, vesszőszedés) *mellett elsősorban az állattartás volt.* A legtöbb település határában csak a vízből kiemelkedő homokbuckák, homokhátaok kínáltak szűkös lehetőséget a növénytermesztéshez. Kiss Lajos a rétközi emberek foglalkozásáról a következőket írja:¹⁸ „Mivel kevés a szántóföld nem tudta gabonával ellátni a lakosokat, inkább jószág-tartással foglalkoztak. ... A gabonatermő föld hiányában rétből él a lakosság. ... Földművelésre alkalmas terület e vidéken alig lévén, ezen községek lakosai távolabbi vidéken részes munkával szereztek be az élelműkre szükséges gabonaneműeket.” Szántóföldi növénytermesztésre kedvezőbb lehetőség csak a Rétköz peremterületein, az északkeleti és a Középső-Nyírséggel határos településeknél volt, ott ahol a homokbuckák nagyobb területet foglaltak el, mint a vizek.

Térségünkben a lakosság foglalkozása századokon át tengerszint feletti magassági viszonyok alapján alakultak ki¹⁹ (4. ábra), de soha nem váltak el élesen egymástól. Kiterjedésük évről-évre a csapadékmennyiségtől és a Tisza vízjárásától függően változott. Meg kell jegyeznünk, hogy sem a Rétköz egészére, sem az egyes községek határára nem mondható azonos szintbeli tagozódás. A magassági övezetek eltérő, mozaikszerű kiterjedésben jelentkeztek. A Rétköz területének jelentős részét – az ún. mélyárteret – tavak, erek sokasága hálózta be. Ez a 95 méter tengerszint feletti magasságot meg nem haladó térszín a síkvizek világa. Itt a fő gazdasági tevékenység a halászat. A folyó- és az állóvizek partszegélyein, ahol a vízmélység nem haladta meg a 200 centimétert, ott nádasok alakultak ki. A vízmélység csökkenésével a nádast a gyékényes, majd a sás, a zombékos övezet kísérte. A térszín emelkedésével és az állandó vízborítás megszűnésével a szálas vizenövények övezetét a nedves mocsárterek követik. A 96–98 méter tengerszint feletti magasságban az időszakosan vízjárt területen, az un magas ártéri szinten a természetes növényzet erdő- és gyepevegetáció alkotta, ahol főleg a legeltető állattartás honosodott meg. A 100 méter tengerszint feletti ármentes területeket foglalták el a települések, és ezeken a sáv-, illetve foltszerű magaslatokon, maradékgerinceken, homokbuckákon állandósulhatott meg nagyobb biztonsággal a szántóföldi növénytermesztés. A földművelés sikere vagy kudarca – a vízelöntéseken kívül – döntően a termőtalaj minőségétől függött. A legjobb termést biztosító humuszos homoktalaj, mezősegi jellegű és a rozsdabarna erdőtalajok a térség déli peremén találhatóak. Az alacsonyabb térszíneket fedő rosszabb szerkezetű,

¹⁸ KISS LAJOS: Földművelés a Rétközben. Gróf Tisza István Tudományos Társaság 1929. évi február 19-én ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen, 1929. [KISS LAJOS, 1929.]

¹⁹ RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA: Adatok a Rétköz 18–19. századi agrárföldrajzi képéhez. ACTA Academiae Pedagogicae Nyíregyhaziensis Tomus 11/H. Nyíregyháza, 1987. 93–103.

4. ábra. Területhasznosítás tengerszint feletti magasság szerint

és vízháztartású talajok (öntés-, réti, kotus láptalajok) főképpen a Tisza mentén és a homokhátak közötti, vízjárta mélyedésekben fordulnak elő. Kisebb foltokban, sávokban (homokbuckákon, homokhátakon) futóhomok található.

A talajművelés leginkább ökrös igaerővel történt. Szántáshoz ún. túróékét használtak. Ez a könnyű felépítésű, szimmetrikus ekevassal ellátott faeke azonban nem hasított barázdát, csak karcolta a talajt, a szántás mélysége 8–10 centiméter volt. A kevés és gyenge minőségű szántókon, kezdetleges módon gazdálkodva, alacsony termésátlagokat értek el. A XVIII. században jellemző kezdetleges talajműveléssel természetesen alacsony terméseredményeket értek el. A rétköziek többsége a növénytermesztésből nem volt képes megélni. Ezért kénytelenek voltak a közeli nyírségi községekbe eljárni aratni, csépelni, a hegyaljai szőlőkbe szőlőt kapálni, kötözni.

A szántóföldeket két-, háromnyomásos rendszerben használták,²⁰ valószínűleg megszakítatlan gyakorlatként évszázadok óta. A nyomásos gazdálkodásról a vetésforgó rendszerre a XIX. század utolsó harmadában térnek át. A két- és háromnyomásra osztott szántóföldeken többnyire kenyér- és takarmánygabonát, illetve ipari növényeket (lent, kendert, dohányt) termeltek.

A szántóterület jelentős részét gabonafélék (rozs, búza, kétszeres, vótér, árpa, zab, köles) foglalták el. Területünk főgabonája a homokhátakon termesztett rozs volt. Búzát keveset termesztettek, („még Halászbán, a legnagyobb községben is annyi termelt,

²⁰ FRISNYÁK SÁNDOR: Történeti földrajz (Szabolcs-Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni hegység a 18–19. századi földrajza). Nyíregyháza, 1985. 50.

hogy kovásznak legyen”).²¹ Kétszeres: fele búza, fele rozs. Azért kedvelték, mert vagy az egyik vagy a másik hozott nagyobb termést az időjárástól függően. Vótér igénytelen, bőven termő búzafajta. Lisztjéből jó minőségű kenyeret sütöttek. „Kását is csináltak belőle, amit tejjel ettek”.²² A kukorica a rozs mellett a legfontosabb takarmánygabona, sőt az ínséges időkben a lakosság ételmét is adta mivel többféle – sült és főtt – ételt készíthettek belőle. Termesztését elősegítette az is, hogy rövid tenyészidő igénye miatt, ha az árvíz levonulása után is vetették is őszre beérett. Köles a legtöbb rétközi községben jelentős területet foglalt el. Tavasszal, áradás után vetették. A termésének nagyobb része a lakosság ételmét képezte. Az árpa és a zab termesztésével mindenhol foglalkoztak. A takarmánygabona félék közül a legkisebb területet foglalták el. Az árpát nemcsak az állatok etetésére használták, rozssal keverve kenyeret is sütöttek belőle.

A Rétköz egész területén, de különösen a nyugati és a keleti peremvidékek (Gáva, Vencsellő, Kisvárdá környéke) talaj- és klímaviszonyai kedveztek a burgonyatermesztésnek. Térségünkben a termesztésének kezdete a XVIII. század végére tehető.²³

A települések határának szántóföldi vetésszerkezete a művelési ágak szerinti megoszlásától, térbeli helyzetétől, de főképpen szántóföld területének nagyságától függően alakult. Ott ahol a szántó nagyobb területet foglalt el, ott természetesen többféle növény termesztésére volt lehetőség. Fényes Elek szerint:²⁴ „Ajaknak csak egyharmada rétség, nyugat felől a Nyírséghez tartozik.” Terem búza, kétszeres, rozs, kukorica, zab, kender, len, lencse, borsó, dinnye, dohány, napraforgó.” Buj község jellemzése során Fényes Elek a következőket írja: „Határa 6000 hold, melyből 4000 szántó, amely minden részében megtermi a búzát, gabonát, krumplit, árpát, zabot, lencsét, babot, kendert, lent, kukoricát.” Ugyanő írja, hogy Beszterec határában „3000 hold területéből 300 hold volt szántó, ahol rozs termett, fő szántóföldi növénye a kukorica volt. ... Termőföld hiányában rétből élt a lakosság”.

A rétközi települések többségében a lakosságának nem a földművelés volt a fő tevékenysége, hanem az állattartás. Térségünkben, hasonlóan a Felső-Tisza-Vidék ártéri településeihez a XIX. század utolsó negyedéig a népesség fő foglalkozása az extenzív állattartás volt. Nemcsak az ősökötől örökölt hagyományok táplálták ezt a foglalkozást, hanem elsősorban a földrajzi környezet – nagykiterjedésű füves területek – nyújtott ehhez megfelelő feltételeket. A Rétközben a külterjes állattartás alapja és legfőbb takarmánybázisa a XIX. század közepéig a legelő és a rét volt. A rét használhatósága, a széna mennyisége és minősége a Tisza vízjárásától függött. A folyó gyakori és tartós kiöntései nemcsak a kétszeri kaszálást akadályozták meg, hanem a legelőt és a szénát is károsította, emiatt gyakori volt az állatelhullás.

Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha-, ezt követte a sertés-, a juh- és a ló tartás (3. táblázat). Lovat kevesen tartottak, de a juhászat sem volt virágzó a métely miatt. A gulyákban, ménesekben, nyájokban, kondákban az ál-

²¹ KISS LAJOS: 1981.

²² KISS LAJOS, 1929. 15.

²³ NYÁRÁDI MIHÁLY: A burgonya szerepe egy Szabolcs- Szatmár megyei község – Rakamaz – életében. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956. 97–111.

²⁴ FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. I–IV. kötet. Pest, 1851. I. kötet 145.

latok tömege élt a szabad ég alatt. Csak télen, nagyobb hó esés idején készítettek a szarvasmarhák és a lovak részére szállásokat, aklokot. A sertés télen is a lápon és az erdőben telet.

3. táblázat. Az állatállomány számának alakulása a XIX. század első évtizedeiben (db)

Megnevezés	1803	1820	1828
ökör	1143	207	981
fejős tehén	477	60	403
üsző (meddő)	173	95	511
tinó	403	38	299
borjú	417	331	549
ló	562	11	5
csikó	38	158	217
sertés	554	22	240
juh	587	1890	2205

Forrás: TAKÁCS PÉTER: A Rétköz mezőgazdasága az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig. In: Szerk. Kávássy Sándor: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke. Nyíregyháza, 1987. 128–175.

Az ártéri rét és legelő övezete nyári legelőt biztosított az állatállománynak. A jóság a folyó vízjárását követve vándorolt az ártérben. Árvízkor, tavasszal, ősszel az ártér magasabb részeire hajtották az állatokat. Csak különösen nagy és hosszan tartó áradások idején hajtották a szomszédos, magasabb fekvésű területeire. Télen az állatok a le nem kaszált és megszáradt füvet legelték, valamint lápi széna, kukoricaszár, zab- és árpszalma szolgált takarmányként. A sertés télen-nyáron a rétséget járta. Mindenevőként megette a madártojást, a vízínövényeket. Ahol lehetőség volt, ott a sertéseket makkoltatással javították fel. A makkot kukoricával, árpával pótolták.

Az ártéri állattartás jelentős ága a baromfitenyésztés. A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban jelentős volt a vizet kedvelő kacsá- és a libatartás. A vízi szárnyasok táplálékának túlnyomó részét a tavak, mocsarak, vízfolyások élővilága biztosította.

Gabonatermő szántóföld hiányában döntően halászatból, gyűjtögetésből élt a lakosság. A lakosság főképpen az ártérben lévő halfajtákban igen gazdag morotvákat, természetes mélyedéseket, tavakat, ereket halászta. Kiss Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy „A tavakban, erekben annyi hal volt, hogy méríteni lehetett, ... Halászatban 1858-ban egy nap 800 mázsa halat fogtak ki. Beszterecen a Bőve tóban egy alkalommal egy húzásra 32 szánka halat fogott Kántor István 1851-ben.”²⁵ A fogott halak nagy részét a nyíregyházi, kállói, dorogi, debreceni, egri, miskolci piacon értékesítették.

A mocsárban bőven rejtőzködtek a csíkok, rákok, piócák (nadály). A csíkot sütvé, főzve, töltve fogyasztották, a rákot leginkább értékesítés szándékával gyűjtötték. A piócát a népi gyógyászatban széles körben alkalmazták vérelvonásra, főleg vérkering-

²⁵ KISS LAJOS, 1981. 76.

gési panaszok ellen. A pióca is egyik jövedelemforrása volt a rétközieknek. A hazai értékesítésen túl külföldről is jöttek a nadályvásárlók, mocsárbérlők. „Gégényben a ref. egyház 1839-ben 44 frt-ot kap nadályarendából”.²⁶

Biztos jövedelmet nyújtott a nádvágás, a gyékény-, sás- és a fűzfavessző-szedés. Legfőbb jövedelmi forrás volt a nád. Télen vágták, amikor befagyott a víz. Felhasználták házfedésre, kerítésnek, épületeknél falnak, szövőszékhez való bordának és tűzre. Másik fontos növény a gyékény. Készítettek belőle kosarakat, méhkasokat, szakajtókosarakat, kenyér- és edénytárolókat, lábtörlőket, tojástartót, stb. Bőven jutott belőle eladásra is. Az egyik fő jövedelmi forrás a vesszőszedés volt. Erősebb vesszőből fonták a ház falát, amit törekes, szalmás sárral betapasztották, ez volt a paticos ház. Hajlékony fűzfavesszőből sövénykerítéseket, terménytárolót, kosarakat, udvarseprűt, aszaló-kasokat, szekerkasokat, halászó eszközöket, a fatörzséből különböző használati tárgyakat (teknőket, fatálapokat, fatányért, fakanalat, stb.) készítettek.

Az egyes mezőgazdasági tevékenység (állattartás, földművelés, halászat, gyűjtögetés) egymáshoz való arányaik időről-időre változtak ugyan, de az önellátásra épülő gazdálkodás célja mindenkor a lakosság elegendő kenyérgabonával való ellátása volt. A lakosság alapvető törekvése a gabonatermesztés fokozása. A vetésterület növelése szempontjából a legszembetűnőbb az 1846–1892. között végrehajtott ármentesítési és belvízrendezési munkálatok, melynek nyomán gyarapodott a művelhető földterület, illetve jelentős művelésági változást eredményezett. A vizek elfogytak, a mocsarak kiszáradtak, feltörték az ősgyepeket, szántóművelésbe vonták a vizenyős, nádas, gyékényes élőhelyeket, zombékokat s rövid idő alatt a lápi települések átalakultak mezőgazdasági községekké.

A vízmentesítéssel elmúlt az ősi élet, megszűnt a kettéosztottság az árvízmentes és a víz borította, illetve a vízjárta területek között. A visszahúzódó vizek helyére nem is az alacsonyabb fokú külterjes állattartás lépett, hanem mindjárt a földművelés, amely a XIX. század vége felé megindul a belterjes irányú fejlődés útján. Ennek oka a század második felében újra magasra ívelődő gabonakonjunktúra volt. A mezőgazdasági conjunktúra hatására az eke elmosta a táj korábban oly élesen elkülönülő két szintjét. Megváltozott a települési rend és a települések képe is. Az árterületek pereméről a falvak és a tanyák bemerészkedtek az egykori lápok, nedves rétek területére is és kitöltötték a településhálózat fehér foltjait. A települések képében is változás az építőanyagok átalakulásán keresztül érzékelhető. Eltűnt a nádtető uralma, előretört a cserépfedél használata. A falazásnál a korábban elterjedt vesszőfonás teljesen visszaszorult, helyét átvette a vályog és a téglá. Nagy volt az előrehaladás az egészségügy téren is. A vízrendezések előtti gyakori, járványos betegségek (malária, tífusz, vérhas, tüdővész) megszűnésével ugrásszerűen csökkent a csecsemőhalandóság, rohamosan gyarapodott a lakosság.

A sík vizek helyén, vízjárta részeken kenyér- és takarmánygabona, kukorica, napraforgó, repce, dohány, burgonya, kender, paprika, paradicsom, gyökérzöldség terem, és gyümölcsösök, szőlőskertek díszlenek.

²⁶ KISS LAJOS, 1981. 77.

A Rétköz mezőgazdasága óriási fejlődésen ment keresztül, de az ipara a XIX. század közepéig jelentéktelen, csak a helyi igényeket elégítette ki. Az itt élő földművelő, állattartó, halászó, vadászó lakosság igénytelenül élt. A maguk cipészei, szabói, ácsai, kovácsai, kerékgyártói stb. voltak. Az ország gazdaságilag fejlettebb részeihez viszonyítva, később, a XIX. század második felétől a mezőgazdasági termeléssel összefüggő néhány iparág – malom- és szeszipar – csupán nagyobb községekben alakult ki.

A közutak, vasutak kiépítésével lehetővé vált a közeli és a távolabbi települések összekapcsolása, társadalmi-gazdasági együttműködése.

Összegzésként megállapítható, hogy a vízmunkálatok hatására meggyorsult a mezőgazdasági termelés szerkezetváltásának folyamata, amely a földművelés és állattartás XVIII. században megbomlott egyensúlyától vezetett el a növénytermesztés vezető szerepéig a XIX. század végére. Ezzel utat nyitott az önellátáson alapuló gazdálkodási gyakorlattól a piac szükségleteihez igazodó árutermesztéshez.

Ósi állapotokra emlékeztető rétközi táj